

2000 YILI SONRASI TÜRK TARIM SEKTÖRÜNDE YAPISAL DÖNÜŞÜM POLİTİKALARI

E. Emrah HATUNOĞLU*
Feyza ELDENİZ**

ÖZET

Ulusların gelişmişlik düzeylerinden bağımsız bir şekilde tüm dünyada hassas ve stratejik bir sektör konumuna yükselen tarım, son yıllarda ülkemizde de politik ve ekonomik tartışmaların odağı haline gelmiştir. Sektörün Türkiye ekonomisindeki ağırlığı, istihdama katkısı ve dış ticaret rakamları incelendiğinde, geçmiş yıllara kıyasla son dönemde payı azalsa da tarım, halen ekonomi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Tarımın ülkemiz iktisadi ve sosyal yapısı içerisindeki mevcut ağırlığının yanı sıra iklim değişikliği, kuraklık, yaşanan küresel gıda krizleri, ülkelerin gıda güvenliği ve güvencesini sağlama noktasındaki kaygıları ile bu hususlara ilişkin alınan tedbirler, vazgeçilemez ve hayati bir sektör olduğunu ortaya koymuştur.

Son 10 yıldır ülkemiz tarım politikalarında benimsenen temel amaç; rekabet gücünün artırılması, gelir düzeyinin yükseltilmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının sağlanarak verimliliğin artırılması olmuştur. Bu çalışma ile alınan önlemler ve uygulanan politikalar sonucunda tarım sektöründe gözlenen yapısal değişiklikler nicel ve nitel analizlerle ortaya konurken, 2000 yılı sonrası benimsenen politikalar ve bu politikaların arkasında yatan amaçlar titizlikle masaya yatırılmıştır. Sonuç olarak, tarımsal destekleme sisteminde yaşanan dönüşümün, arazi toplulaştırma faaliyetlerindeki hızlı ilerlemelerin, sulama altyapısındaki iyileşmelerin, iyi tarım, organik tarım gibi yeni uygulamalar ile kurumsal ve idari yapılarda meydana gelen değişikliklerin, tarımsal yapıyı farklılaştırdığı ve sosyo-ekonomik boyutlarda sektörü etkilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal politikalar, Tarımsal büyüme, Tarımsal destek sistemi

TRANSFORMATION POLICIES IN TURKEY'S AGRICULTURAL SECTOR AFTER 2000

ABSTRACT

Regardless of the nations' development level, agriculture which has gained the status of sensitive and strategic sector in the globe has also become a focal point of political and economic disputes in our country recently. Looking over the weight of the sector in Turkey's economy, its contribution to employment and foreign trade figures, although its share has been declining in recent period compared to previous years, agriculture has still great importance in the economy. Besides the current weight of agriculture in our country's economic and social structure, climate change, drought, global food crises outbreaks and nations' concerns for enhancing the food safety and security, and measures taken for these issues reveal that agriculture is an indispensable and vital sector.

* Kalkınma Bakanlığı, Planlama Uzmanı

** Kalkınma Bakanlığı, Planlama Uzmanı

The main aim adopted in our country's agricultural policies during the last 10 years is to increase competitiveness, to elevate income level and to raise productivity by taking into account sustainable use of natural resources. In this study, as structural changes that are observed as a result of measures taken and policies implemented in agriculture sector are revealed by means of qualitative and quantitative analysis, these policies adopted after 2000 and the aims lay behind them are painstakingly scrutinized. Consequently, it has been taken notice that the transformations in the agriculture support system, rapid progress in land consolidation activities, improvements in irrigation structure, new implementations such as good agricultural practices, organic farming, and also, changes in the institutional and administrative structure has varied the agricultural structure and have affected the sector in socio-economic dimension.

Key words: Agricultural policy, Agricultural growth, Agriculture support system.

GİRİŞ

21. yüzyılın başından itibaren gerek dünyada gerekse Türkiye'de tarım sektörü bir dönüşüm süreci geçirmektedir. Yaşanan bu dönüşüm sürecinde, küresel ekonomik yapıda meydana gelen farklılıklar ile sanayi ve hizmet sektörlerinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar etkili olmakla birlikte, özellikle temel tarım politikalarında yaşanan değişiklikler önemli rol oynamaktadır. Değişen koşullar ve farklılaşan yaklaşımlara paralel olarak ülkemizde de tarım sektöründe yeni politikalar benimsenmiş, bu politikalarla uyumlu çeşitli stratejiler ve uygulama araçları geliştirilmiştir. 2000'li yıllarla birlikte, verimliliğin yükseltilmesi ile rekabet gücünün artırılması, uluslararası ticaretten azami pay alınması, gıda güvenliği ve güvenilirliğinin sağlanması ile doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi hususlar tarım politikalarının temel amaçları olmuştur.

Belirlenen bu amaçlara ulaşmak için bir dizi politika seti oluşturulurken, tarım sektöründe hala kapsamlı devlet desteği ve politika müdahaleleri sürmekte, çeşitli iç ve dış faktörlerin yapısal dönüşümü zorladığı görülmektedir. Sektörün geleneksel yapısı, alışlagelmiş üretim biçimi, koruma düzeyi, hem genel hem de teknik düşük eğitim seviyesi ve dönüşüme olan direnç gibi olumsuz etkilere rağmen, son dönemde dünyadaki gelişmelere göre şekillenen bir uyum yeteneği kazanmaya başlamıştır. Bu çalışma kapsamında, öncelikle tarım sektörünün yapısında ve ekonomideki yerinde meydana gelen değişiklikler sayısal verilerle gözler önüne serilirken, 2000 yılı sonrası tarımsal politikalar ve bu politikaların arkasında yatan amaçlar irdelenmiştir.

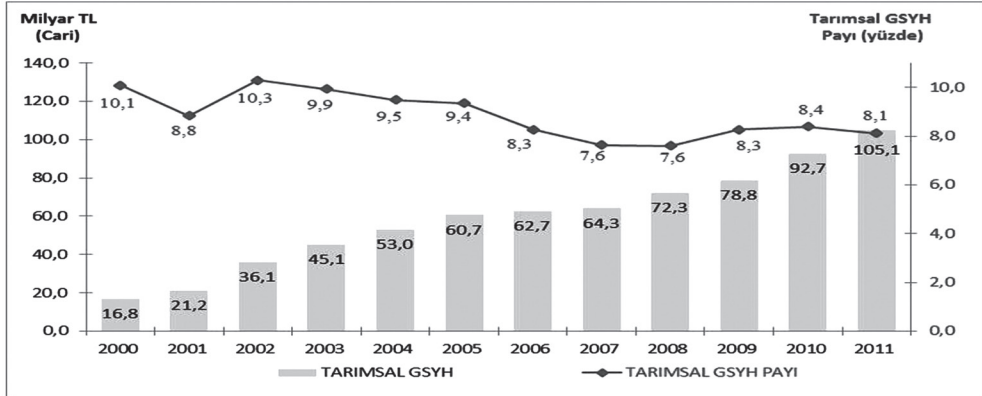
1. TARIM SEKTÖRÜNÜN YAPISI VE EKONOMİDEKİ YERİ

1.1. Tarım Sektörü Katma Değeri ve GSYH'deki Payı

Cumhuriyetin ilk yıllarında gayri safi milli hâsıla (GSYH) içerisindeki payı yüzde 50'ler seviyesinde olan tarım sektörünün ekonomi içerisindeki önemi uzun dönemli

seride azalma eğilimi göstermiştir. Gelişmekte olan ekonomilerin tarihsel süreci ve kalkınma teorisinin temel prensipleriyle de uyumlu olan bu durum, yalnızca ülkemize has olmayıp, birçok ülkede gözlenen bir gerçektir. Sanayi ve hizmet sektörlerinde yaşanan hızlı dönüşüm, bu sektörlerin üretim kapasitesini ve ekonomi içerisindeki katma değerini arttırırken, tarım sektörünün GSYH'den görece daha az pay almasına yol açmıştır.

Grafik 1. Tarımsal Katma Değer ve GSYH İçindeki Payı

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Ulusal Hesaplardan yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

1990 yılında milli gelirin yüzde 17,5'ini oluşturan tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı 2000'li yılların başında yüzde 10,1'e gerilemiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan 21.yüzyılın başına kadarki süreçte yaşanan bu gerileme 2000'li yıllarda hızını ve sürekliliğini kaybederken, sektörün ülke ekonomisindeki ağırlığının dengeye geldiği yıllar olmuştur. Rakamlarla ifade edilecek olursa, 2000-2011 yıllarını kapsayan son 12 yıllık dönem boyunca tarımsal katma değer GSYH içerisindeki payı yüzde 10 ile yüzde 7,5'lük bir aralığa oturmuştur.

Tarihsel gelişimi içerisinde en düşük GSYH payını 2007 yılında gerçekleştiren tarım sektörü, bu yılı takip eden son üç yıl uzun dönemli seriye aksi yönde hareket etmiştir. Bu gelişmenin bir nedeni olarak, ekonomik krizin başladığı 2008 yılı ve ciddi bir şekilde yaşandığı 2009 yılında tarım sektöründe yaşanan büyüme gösterilebilirken, 2010 yılında da sektörün GSYH içerisindeki payının artması bir takım ilave analizlerle açıklanmaktadır. Bu analizlerden en önemlisi, 2007-2011 yılları arasında tarım fiyatları endeksinin, toplam üretici fiyatları endeksine göre daha hızlı yükselmesinin bir sonucu olarak, tarım sektörünün daha karlı bir sektör haline gelmesi ve sektörel yatırımlar üzerinde pozitif bir etki yaratarak tarım sektörü toplam katma değerinde artış sağlamasıdır.

Yıllar itibarıyla tarım sektörü katma değeri ve GSYH içerisindeki payının gösterildiği Grafik 1'de de görüldüğü üzere, 2008, 2009 ve 2010 yıllarında üst üste 3 yıl boyunca uzun zamanlı seriye zıt hareket eden tarım sektörü, 2011 yılında tekrar

tarihsel gelişimiyle paralel hareket etmiştir. Bununla birlikte, son iki yıldır genel ekonomik büyümeye oranla düşüğe olsa tarım sektörü büyümeye devam etmiş ve tarımsal GSYH'nin toplam GSYH içerisindeki payı 2011 yılında yüzde 8,1 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, 2000 yılında 16,8 milyar TL olan tarımsal katma değer, 2011 yılına gelindiğinde 6 kat artarak 105,1 milyar TL seviyesine ulaşmıştır.

1.2. Tarımsal Büyüme, Ekonomik Büyüme, Nüfus Artış Hızı

Tarımsal katma değerlerin yıllık ortalama büyüme oranları 10 yıllık dönemlerle incelendiğinde, 1970-1980 döneminde yıllık ortalama yüzde 1,48 oranında büyüdüğü görülmektedir. Bununla birlikte, bu dönemi takip eden 1980-1990 döneminde yıllık ortalama büyüme hızı düşmüş, 1990-2000 döneminde ise 1970'lerin büyüme hızı hala yakalanamamıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise, son elli yılın en yüksek tarımsal büyüme hızına ulaşılırken, tarım dışı ekonomik büyüme hızında 1970'lerin performansının da yakalandığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, 1970 yılından günümüze kadar tarımsal büyüme hızının tarım dışı ekonomik büyümenin altında kaldığı görülmektedir.

Tablo 1. Dönemler itibarıyla Tarımsal ve Ekonomik Büyüme ile Nüfus Artış Hızı

Dönemler	Tarımsal Büyüme Hızı (yüzde)	Tarım Dışı Ekonomik Büyüme Hızı (yüzde)	Genel Ekonomik Büyüme Hızı (yüzde)	Nüfus Artış Hızı (yüzde)
1970-1980	1,48	4,95	3,98	2,28
1980-1990	1,12	6,08	5,08	2,07
1990-2000	1,29	3,90	3,52	1,85
2000-2011	1,58	4,95	4,19	1,21

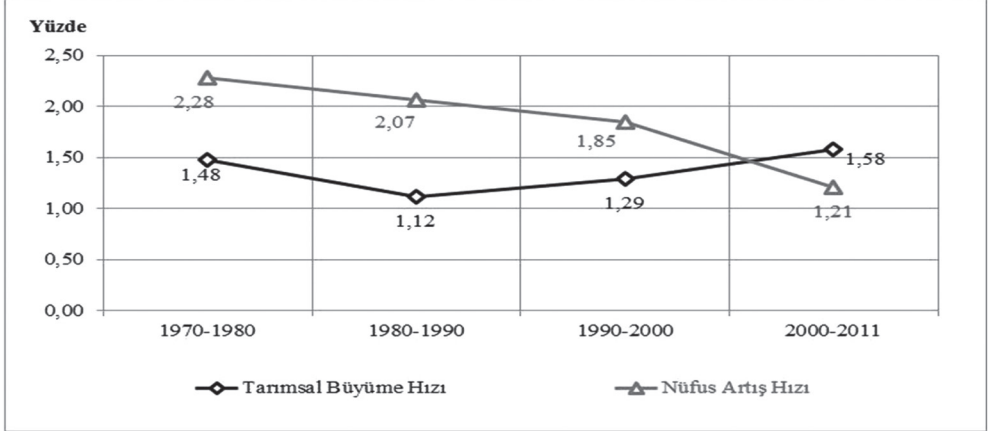
Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Ulusal Hesaplardan ve 2011 Yılı İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Not: 2000 yılına kadar 1987 sabit fiyatları baz alınırken, 2000 sonrası hesaplamada 1998 sabit fiyatları kullanılmıştır.

Dönemler itibarıyla sürekli azalan ülkemizin nüfus artış hızı son 10 yıldır en düşük seviyesinde gerçekleşmiş ve 1970-1980 dönemiyle kıyaslandığında, yaklaşık olarak yarıya düşmüştür. Ayrıca, 1970-2000 yılları arasında tarımsal üretimin yıllık ortalama büyüme hızı nüfus artış hızının altında seyrederken¹, tarihsel süreçte ilk kez 2000-2011 yıllarını kapsayan dönemde tarımsal büyüme hızı, nüfus artış hızının üzerine çıkmıştır. Grafik 2'de açık bir şekilde görülen bu durum, artış hızı yavaşlasa da artan nüfusun yeterli beslenmesi ve ülkemizde gıda güvenliğinin sağlanması noktasında olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

1 TÜİK istatistiklerinden yararlanarak yazarlar tarafından yapılan hesaplamalara göre 1970-2000 yılları arasında tarımsal üretimin yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 1,30 ve nüfus artış hızı ise yüzde 2,06'dır.

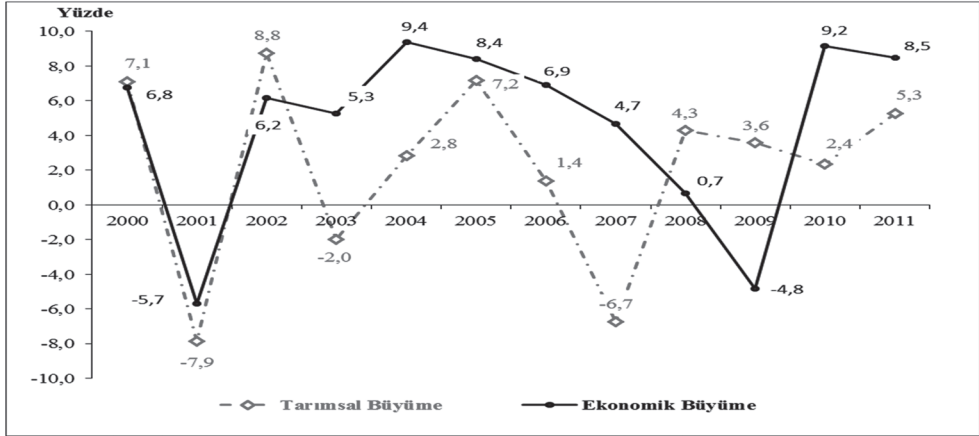
Grafik 2. Tarımsal Büyüme Hızı ile Nüfus Artış Hızının Karşılaştırılması

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Ulusal Hesaplardan ve 2011 Yılı İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Diğer yandan, tarım sektörünün doğası gereği tarımsal büyüme ile genel ekonomik büyüme arasında tam bir ilişki kurulamamaktadır. Ağırlıklı olarak bitkisel üretime dayanan ve dolayısıyla, iklim şartları ve kuraklık, sel, don gibi doğal afetlerden direkt etkilenen tarım sektörünün kırılgan bir yapısı mevcuttur.

Grafik 3. Tarımsal Büyüme ve Genel Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Ulusal Hesaplardan yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

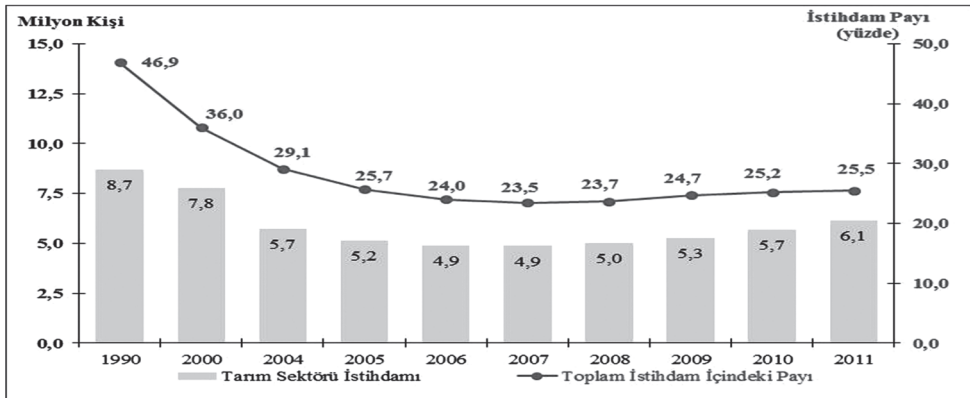
Bununla birlikte, mikro iktisat teorisi içerisinde yer alan King Kanunu ve Örumcek Ağı teoremleri ile de uygun bir şekilde, tarımsal büyümenin iniş-çıkışlar gösterdiği görülmektedir. Yaşanan kuraklık yıllarının etkisiyle sektörde ciddi daralmaların gözlemlendiği 2001, 2003 ve 2007 yıllarının yanı sıra, ülkemizi de etkileyen küresel ekonomik krizin yaşandığı 2009 yılı haricinde, tarım sektörü büyümesi ile genel ekonomik büyümenin aynı yönde gerçekleştiği görülmektedir.

1.3. Tarım Sektörü İstihdamı

Türkiye’de istihdamın sektörel yapısındaki gelişmeler incelendiğinde, Cumhuriyet kurulduğu tarihten 1999 yılına kadarki süreçte toplam istihdama en fazla katkısı yapan sektörün tarım sektörü olduğu görülmektedir. Ülkemizde yaşanan toplumsal, ekonomik ve sosyal değişimlerin etkisiyle yıllar itibarıyla hizmetler ve sanayi sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı artmış, tarım sektörü istihdamında ise uzun dönemli seride düşüş gözlenmiştir. Tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payında meydana gelen bu azalışın temel nedenleri arasında; tarım sektöründe mekanizasyona bağlı olarak işgücü talebinin azalması, sanayi ve hizmetler sektörünün işgücü ihtiyacının artması ile kırsalda hızlı nüfus artışı ve ekilebilir toprakların parçalanmasıyla tarım sektöründe geçim olanaklarının daralması yer almaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2012; OECD, 2011).

1990 yılında toplam istihdamın yüzde 47’sini oluşturan tarım sektörü 2000 yılında yüzde 36 seviyesine gerilemiştir. 2000-2010 yılları arasındaki dönemde iki farklı seyir izleyen tarım sektörü istihdamını 2000-2007 arası dönem ve 2007-2011 arası dönem olmak üzere iki ayrı döneme ayırmak mümkündür. Grafik 4’de de görüldüğü üzere, tarım sektörü istihdamı 2007 yılında 4,9 milyon kişiyle toplam istihdam içerisinde yüzde 23,5’lik pay alarak tarihinin en düşük düzeyine inmiştir. 2007 yılını takip eden yıllarda ise, tarım sektörü istihdamı uzun dönemli seriye zıt hareket etmiş ve yükselme eğilimine girmiştir. Bu durumu açıklamaya çalışan farklı görüşler olmakla birlikte, 2008 yılının sonunda başlayarak 2009 yılı boyunca ülkemizde de etkisini gösteren küresel ekonomik krizin sanayi ve hizmetler sektörlerinde daha ağır hissedilmesi sonucu tarım sektörünün görece istihdam payının arttığı anlaşılmaktadır.

Grafik 4. Tarım Sektörü İstihdamı ve Toplam İstihdam İçerisindeki Payı

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

Not: 2004 ve sonrası rakamlar yeni nüfus projeksiyonlarına göre revize edilmiştir.

Öte yandan, ekonomik krizin etkisinin kaybolduğu ve baz etkisiyle birlikte yüzde 9,2'lik bir ekonomik büyümenin yaşandığı 2010 yılı ile yüzde 8,5'lik büyümenin gerçekleştiği 2011 yılında tarım sektörünün uzun dönemli seriye zıt hareket etmiş olması yeni tartışmaları gündeme getirmiştir. 2007 yılından 2011 yılına gelindiğinde tarımsal istihdamın yaklaşık 1,2 milyon kişi artarak, 6,1 milyon kişi seviyesine yükselmesi diğer sektörlere kıyasla tarım sektörünün istihdam kapasitesini daha fazla arttırdığını ortaya koymaktadır.

İşteki durumuna göre istihdam edilenlerin yapısına bakıldığında, çalışanların yüzde 62'si gibi çok büyük bir oranının ücretli ve yevmiyeli olduğu görülmektedir. Ancak, işteki durumuna göre istihdam edilenlerin dağılımına sektörel açıdan bakıldığında, sektörler arasında büyük farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle tarım sektöründe çalışanların genel istihdam yapısıyla ciddi şekilde ayrıştığı ve çok büyük bir kısmının işveren ve kendi hesabına çalışanlar ile ücretsiz aile işçilerinden oluştuğu görülmektedir. Toplam istihdamın 14,8 milyonunu oluşturan ve toplam istihdam içerisinde yüzde 61,7'lik paya sahip olan ücretli ve yevmiyelilerin tarım sektörü içerisindeki payı ise yüzde 10 seviyesindedir. Bununla birlikte, işveren ve kendi hesabına çalışanlar toplam tarım sektörü istihdamının yüzde 43,2'sini, ücretsiz aile işçileri ise istihdamın yüzde 46,7 oluşturmaktadır.

Tablo 2. İşteki Durumuna Göre İstihdam Edilenlerin Dağılımı

		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Toplam İstihdam		19.631	20.066	20.423	20.738	21.194	21.277	22.594	24.110
Ücretli veya Yevmiyeli	Bin	10.693	11.435	12.028	12.534	12.937	12.770	13.762	14.876
	Yüzde	54,5	57,0	58,9	60,4	61,0	60,0	60,9	61,7
İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan	Bin	5.571	5.790	5.717	5.575	5.573	5.638	5.750	5.931
	Yüzde	28,4	28,9	28,0	26,9	26,3	26,5	25,4	24,6
Ücretsiz Aile İşçisi	Bin	3.367	2.841	2.678	2.628	2.684	2.870	3.083	3.303
	Yüzde	17,2	14,2	13,1	12,7	12,7	13,5	13,6	13,7
Tarım		5.713	5.154	4.907	4.867	5.016	5.240	5.683	6.143
Ücretli veya Yevmiyeli	Bin	401	426	428	403	434	454	527	623
	Yüzde	7,0	8,3	8,7	8,3	8,7	8,7	9,3	10,1
İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan	Bin	2.445	2.371	2.275	2.273	2.316	2.371	2.513	2.653
	Yüzde	42,8	46,0	46,4	46,7	46,2	45,2	44,2	43,2
Ücretsiz Aile İşçisi	Bin	2.867	2.357	2.205	2.190	2.266	2.416	2.643	2.866
	Yüzde	50,2	45,7	44,9	45,0	45,2	46,1	46,5	46,7
Tarım Dışı		13.919	14.912	15.516	15.871	16.177	16.037	16.911	17.967
Ücretli veya Yevmiyeli	Bin	10.293	11.009	11.601	12.131	12.503	12.316	13.235	14.253
	Yüzde	73,9	73,8	74,8	76,4	77,3	76,8	78,3	79,3
İşveren ve Kendi Hesabına Çalışan	Bin	3.126	3.419	3.441	3.302	3.257	3.267	3.237	3.276
	Yüzde	22,5	22,9	22,2	20,8	20,1	20,4	19,1	18,2
Ücretsiz Aile İşçisi	Bin	500	484	474	438	417	454	440	437
	Yüzde	3,6	3,2	3,1	2,8	2,6	2,8	2,6	2,4

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

1.4. Tarım Sektörü Dış Ticareti ve İç Ticareti

2000-2011 yılları arasında, tarım ürünleri, ormancılık, su ürünleri ve gıda sanayi dahil olmak üzere tarım sektörü ithalatının toplam ithalattan yaklaşık yüzde 5, ihracatının ise toplam ihracattan yaklaşık yüzde 10 pay aldığı görülmektedir. 2000 yılında 3,6 milyar dolar seviyesinde olan tarım sektörü ihracatı 2011 yılına kadar büyük bir yükseliş göstererek 14,5 milyar dolara çıkmıştır. Tarım sektörü ithalatı ise, 2000 yılında 3,3 milyar dolar seviyesinden 2011 yılında 4 kat artarak 13,9 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye'nin işlenmiş tarımsal ürünler ihracatı daha çok işlenmiş meyve-sebze, hububata dayalı işlenmiş ürünler ve şekerli ürünlerden oluşmaktadır.

Tablo 3. Tarım Sektörü Dış Ticaretindeki Gelişmeler (ISIC, rev.3, milyon dolar)

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
İthalat	Tarım Sektörü	3.323	2.464	3.112	4.230	4.743	5.033	5.472	7.415	10.300	7.643	10.012	13.951
	Toplam	54.503	41.399	51.554	69.340	97.540	116.774	139.576	170.063	201.964	140.928	185.544	240.842
	Tarım Sektörü İthalat Payı (%)	6,1	6,0	6,0	6,1	4,9	4,3	3,9	4,4	5,1	5,4	5,4	5,8
İhracat	Tarım Sektörü	3.642	4.103	3.786	4.941	6.072	7.862	8.132	9.243	10.930	10.734	12.089	14.535
	Toplam	27.775	31.334	36.059	47.253	63.167	73.476	85.535	107.272	132.027	102.143	113.883	134.918
	Tarım Sektörü İhracat Payı (%)	13,1	13,1	10,5	10,5	9,6	10,7	9,5	8,6	8,3	10,5	10,6	10,8
Karşılama Oranı	İhr./İth. Tarım	110	167	122	117	128	156	149	125	106	140	121	104
	İhr./İth. Toplam	51	76	70	68	65	63	61	63	65	72	61	56

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Dış Ticaret İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

Not: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına (USS, Rev.3) göre tarım sektörü dış ticaret değerleri A-Tarım ve Ormancılık, B-Balıkçılık, D-İmalat-Gıda Ürünleri ve İçecek, D-İmalat ve Tütün Ürünleri toplanarak elde edilmiştir.

Öte yandan, süt, et ve bunların ürünleri ile şeker gibi bazı temel ürünlerin ithalatında kısıtlama ve kotaların bulunması Türkiye'nin ithalat hacminin düşük kalmasını sağlamış, 2010 yılında et ve canlı hayvan ithalatının açılmasıyla ithalat artış hızı yükselmiştir. İhracatta yeni bir sektörün öne çıkması rekabet edebilirliğin artmasını gerektirmekte ve tarımsal ürün kalitesinin artırılmasındaki zorluklar ise, ihracat potansiyelinin artırılmasında kısıtlayıcı olmaktadır. Bununla birlikte, 2000'li yılların başından itibaren, artan talep ve ihracata bağlı olarak yağlı tohumlar ve yağlar başta olmak üzere birçok temel ürün grubunda genel bir ithalat artışı gözlenmektedir. Tarım ürünleri ithalatında görülen yükseliş eğilimi ile gıda ürünleri ihracatındaki yükseliş beraber değerlendirildiğinde, işlenmiş ürünlerde kullanılan ve dahilde işleme rejimi yoluyla getirilen ithal girdilerin arttığı anlaşılmaktadır (Kıymaz ve Saçlı, 2008; Saçlı, 2010).

Söz konusu dönemde tarımdaki ticaret hadlerinde de değişimler yaşanmıştır. Tarımsal ürünler fiyat endeksinin tarım dışı ürünler fiyat endeksine oranlanarak bulunan iç ticaret haddi, birim üretim üzerinden çiftçinin eline geçen gayri safi üretim değeri ile tarımsal olmayan üretim değeri arasındaki değişimi göstermektedir (Süslü ve Yanardağ, 2002). Tablo 4'den görüleceği üzere, 2001, 2006 ve 2008 yılları hariç olmak üzere 2000-2011 yıllarını kapsayan 12 yıllık dönemde tarım ürünleri fiyatları tarımsal olmayan ürün fiyatlarına kıyasla daha hızlı artmıştır. Bu durum iç ticaret hadlerinin çiftçiler lehine seyretmesine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda, yıllar itibarıyla tarımsal GSYH'de düşüş eğilimi olduğu görülmektedir; ancak, bu düşüşün tarım dışı GSYH'den daha yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum çiftçilerin reel gelirlerinde artış sağlayarak satın alma gücünün artmasına yol açmaktadır.

Tablo 4. GSYIH Deflatörü ve Yıllara Göre Tarımın İç Ticaret Haddi (2000 Yılı=100)

Yıl	Tarım GSYH Deflatörü	Tarım Dışı GSYH Deflatörü	Toplam GSYH Deflatörü	Tarım İç Ticaret Oranı
2000	43,1	50,0	49,2	100,0
2001	37,1	54,5	52,9	79,0
2002	56,1	35,7	37,4	182,4
2003	27,7	22,6	23,3	142,4
2004	14,2	12,1	12,4	136,0
2005	6,9	7,1	7,1	112,6
2006	1,8	10,0	9,3	21,2
2007	10,1	5,7	6,2	206,4
2008	7,7	12,4	12,0	72,3
2009	5,3	5,5	5,3	111,2
2010	15,0	4,7	5,7	366,5
2011	7,7	8,7	8,6	102,6

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Ulusal Hesaplardan yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Not: Tarım Ürünleri İç Ticaret Haddi (Tarım/Tarım Dışı): [GSYH Tarım Deflatörü / GSYH Tarım-Dışı Deflatörü]

Son dönemde görülen gıda krizinin etkisiyle özellikle 2007-2010 yılında tarımda fiyat endeksinin artması ve tarımın iç ticaret oranındaki yükselme çiftçilerin refahının artmasına neden olmuştur. İç ticaret oranının düşmesi ve GSYH'nin yüzde 8'ini oluşturan tarım sektöründe istihdam oranının yüzde 26 olması sektördeki düşük işgücü verimliliğinin ve istihdam fazlalığının göstergesi olarak görülmektedir (Günaydın, 2009; Süslü ve Yanardağ, 2002).

1.5. Tarım Sektöründe Arazi Kullanımı

2000-2011 yılları arasındaki dönemde tarım sektöründeki arazi ve toprak kullanımı verilerinde de ciddi değişiklikler olmuştur. Doğrudan üretimi, dış ticareti ve sektörel istihdam olanaklarını etkileyen bu gelişme, tarımsal yapıda da bir takım değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Türkiye İstatistik Kurumunun verileri, ekilen

ve nadasa bırakılan alanlarda daralma, sebze ve meyve alanlarında ise genişlemeye işaret etmektedir.

Tarım arazilerinin kullanım durumunun 1970 yılından itibaren on yıllık dönemler itibarıyla özetlendiği Tablo 5'in incelenmesinden görüleceği üzere, ülkemizdeki toplam tarım alanları son kırk yıllık dönemde yaklaşık 11 milyon hektar daralırken, son on yılda yaklaşık 2 milyon hektarın kaybedildiği görülmektedir. Buna ilaveten, önümüzdeki dönemde de çayır ve meralar dâhil olmak üzere tüm tarım alanlarının kentleşme, sanayileşme, madencilik ve turizm sektörlerinin baskısına açık kalması sektördeki kaygıların başında gelmektedir (Topçu, 2012:32-34).

Öte yandan, işlenen tarım alanlarının niceliğinde, niteliğinde ve üretim miktarında son 10 yılda çok fazla değişiklik görülmemektedir. Sulanan alanların oranı 2000 yılında yüzde 60'tan 2010 yılında yüzde 70'e çıkarken, sulama veriminde değişiklik olmamıştır ve ortalama yüzde 40 seviyesinde kalmıştır.² Sulanan alanların sınırlı genişlemesine bağlı olarak sebze ve meyve yetiştirilen alanlarda da çok fazla genişleme olmadığı görülmektedir. Ancak, son dönemde kamunun tarım sektörü yatırımları; sulama altyapısının yanı sıra arazi toplulaştırma, hayvan ve bitki sağlığı ile denetim dahil gıda güvenliği altyapısının iyileştirilmesi gibi alanlara yoğunlaşmaktadır.

Tablo 5. Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu (bin ha)

	1970	1980	1990	2001	2011
Türkiye'nin Toplam Alanı	81.458	81.458	81.458	81.458	81.458
1. Toplam Tarım Alanı	49.086	40.553	40.234	40.967	38.247
1.1. Toplam İşlenen Tarım Alanı ve Uzun Ömürlü Bitkiler	27.338	28.175	27.856	26.350	23.630
1.1.1. Toplam İşlenen Tarım Alanı	24.743	25.156	24.827	23.800	20.596
Ekilen Alan	15.591	16.372	18.868	18.087	15.845
Nadas	8.705	8.188	5.324	4.914	4.017
Sebze Bahçeleri Alanı	447	596	635	799	734
1.1.2. Toplam Uzun Ömürlü Bitkilerin Alanı	2.595	3.019	3.029	2.550	3.034
Diğer Meyveler, İçecekler ve Baharat Bitkileri Alanı	-	-	-	1.425	1.749
Bağ Alanı	-	-	-	525	478
Zeytin Ağaçlarının Kapladığı Alan	-	-	-	600	807
1.2. Çayır ve Mera Arazisi	21.748	12.378	12.378	14.617	14.617
2. Orman Alanı	20.199	20.703	20.703	20.703	21.390
3. Diğer Alanlar	12.173	20.202	20.521	19.788	21.821

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Bitkisel Üretim İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

2. 2000 YILI SONRASI TARIM POLİTİKALARI VE UYGULAMALARI

2.1. Temel Politika Belgeleri Kapsamında Tarım Politikalarında Yaşanan Değişim

Ülkemizin en temel politika belgeleri olan kalkınma planları ve yıllık programlarda sektörel politikalar, hedefler ve uygulamaya konulacak tedbirler yer

² DSİ Genel Müdürlüğü verilerinden yararlanılarak derlenmiştir.

almakta olup, bu tedbirlerden sorumlu kuruluşların faaliyetleri izlenmektedir. Bu çerçevede, ülkemizde 2000 yılı sonrası uygulamaya konulan tarım politikalarının esasları 2001-2005 dönemini kapsayan Sekizinci Kalkınma Planı ile 2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planında yer almaktadır. Bahse konu temel politika belgelerinin yanı sıra, 2004 yılında hazırlanan ve 2006-2010 dönemini kapsayan Tarım Strateji Belgesi ile 2006 yılında yürürlüğe giren 5488 sayılı Tarım Kanunu da tarım sektörü politikalarına yön veren diğer iki önemli belge olmuştur. Söz konusu bu politika belgelerinde başlıca verim ve üretim hacminin artırılması, tarımsal gelirlerin yükseltilmesi ve gelir istikrarının sağlanması yer almaktadır. Bu hedeflerin yanı sıra, son dönemde halkın gıda güvencesinin ve güvenliğinin garanti altına alınması ile kırsal kalkınmanın sağlanması ve bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılması vurgulanmaktadır (Çakmak, 2007; Çakmak, vd., 2008).

2.1.1. Sekizinci Kalkınma Planı Tarım Sektörü Politikaları

2000 yılında hazırlanan Sekizinci Kalkınma Planının Tarımsal Gelişme bölümünde, kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması temel amaç olarak belirlenmiştir (DPT, 2001:168). Buna ilaveten, gıda güvenliği ilkesi çerçevesinde artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesi amaçlanarak bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretim, verim ve kalitesinin artırılması ve rekabet gücü yüksek, örgütlü bir tarımsal yapının oluşturulması temel ilke olarak benimsenmiştir. Ayrıca, tarım politikalarının esaslarının Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşmasının öngördüğü yükümlülükleri gözeterek ve Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyelik sürecinde AB Ortak Tarım Politikalarına uyum sağlayacak şekilde düzenleneceği ifade edilmiştir.

Söz konusu Planda; piyasa fiyat oluşumu üzerinde olumsuz etkileri olan ürün fiyatlarına devlet müdahaleleri yerine, üretimin piyasa koşullarında talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politika araçlarının benimsendiği belirtilmiş, çiftçi kayıt sistemi, tapu-kadastro sistemi, coğrafi bilgi sistemi, çiftlik muhasebe veri ağı gibi tarımsal bilgi sistemlerinin kurulmasının altı çizilmiştir. Ayrıca, TMO, Çaykur ve Türkiye Şeker Fabrikaları gibi başlıca tarımsal kamu iktisadi teşebbüslerinin etkinliklerini arttırmak üzere yeniden yapılandırılacakları ve Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin özzerleştirilmesi gereği ortaya konulmuştur.

Öte yandan, en yaygın ve önemli tarımsal politika araçlarından olan destekleme politikalarında değişikliğe gidilmiştir. Bilindiği üzere, 2000 yılı ve öncesinde uygulanan çıktı fiyat desteği ile üretici gelirlerinde istikrar sağlanamamış, dünya fiyatları üzerindeki destekleme alım fiyatları uygulamasının bazı ürünlerin ekim alanlarının aşırı genişlemesine, bu ürünlerde üretim fazlalarının oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, devletin fazla alım yapmasına ve stok maliyetinin artmasına yol açarak bütçeye ağır yükler getirmiştir. Tüm bu olumsuzlukları gidermek üzere yeni bir tarımsal destekleme aracı olan Çiftçilere Yönelik Doğrudan Gelir Desteği

uygulaması bir pilot çalışma olarak başlatılmış ve bu uygulamanın 2001 yılında ülke genelinde yaygınlaştırılması amaçlanmıştır (World Bank, 2009).

Genel olarak resmi belgelerde bir politika olarak yer almamakla birlikte, tarımda kendine yeterlilik ifadesi bu dönemde yaygın olarak kullanılmış ve bu anlayış tarım politikasında etkin rol oynamıştır. Tarım sektöründe sürdürülen “kendine yeterlilik” politikası piyasa koşullarına göre şekillenmemiş, yüksek gümrük koruma düzeyi ile girdi ve çıktı fiyat müdahaleleriyle oluşmuştur. Söz konusu bu durumun tarımsal katma değerdeki büyümeyi engellediği söylenebilir. Öte yandan, DTÖ ve AB’nin ise kendine yeterli olma hedefinin tam tersi bir politika izlediği söylenebilir. Değişen dünya koşullarında rekabet içinde olma, üretimde ihtisaslaşma ve koruma oranlarının en alt düzeyde tutularak ülkelerin avantajlı olan ürünlere yönelmesini sağlama gibi bir politika öngörmektedir (TÜSİAD, 2008).

2.1.2. Dokuzuncu Kalkınma Planı Tarım Sektörü Politikaları

Genel hatlarıyla Sekizinci Kalkınma Planı Dönemindeki tarım politikalarıyla uyum içerisinde olan ve çok değişiklik içermeyen Dokuzuncu Kalkınma Planı Dönemindeki (2007-2013) tarım politikaları ise, 2000 yılı başında tasarlanan ve uygulamaya konulan politikaların bir devamı niteliğindedir. Yine bu dönemde, gıda güvencesinin ve güvenliğinin sağlanması ile doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı gözetilerek, örgütlü ve rekabet gücü yüksek bir tarımsal yapının oluşturulması amaçlanmıştır (DPT, 2006:78).

Dokuzuncu Kalkınma Planı kapsamında belirlenen temel tarım politikalarına bakıldığında, üretimin talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politika araçlarının uygulanmasına ve rekabet gücüne doğrudan katkıda bulunacak şekilde yüksek üretim değeri bulunan tarım ürünleri üretiminin artırılmasına odaklanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda, tarım işletmelerinde gözlenen arazi parçalılığı sorununun hafifletilmesine yönelik olarak arazi toplulaştırma yatırımlarının yaygınlaştırılma kararı alınmıştır. Tarım ürünleri ihracatında rekabet gücünün artırılması amacıyla, ihracat desteklerinin dış ticarete konu ve markalı ürünlere yönlendirileceği vurgulanmıştır. Öte yandan, tarım ve gıda işletmelerinin modernizasyonunun sağlanması amacıyla AB Katılım Öncesi Mali Yardımlarından yararlanılarak, tarım-sanayi entegrasyonunun özendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Üzerinde durulan diğer bir husus ise, tarımsal istatistik verilerine dair nitelik ve nicelik sorunlarının giderilmesi ve tarım politikalarının yürütülmesine ilişkin bilgi altyapısı ile idari yapının geliştirilmesidir (DPT, 2006).

Ayrıca, tarımsal desteklerin üretimde etkinlik, verimlilik ve kaliteyi artırmaya yönelik olarak düzenlenmesi hedeflenip, kredi sübvansiyonları ile destekleme ödemelerinin üreticilere çeşitli kanallardan ulaştırılması sağlanarak tarım sektörüne yönelik finansal hizmetlerin çeşitlendireceği vurgulanmıştır (Günaydın, 2009:185; OECD, 2011).

2.2. Dünyadaki Gelişmelerin Ülkemiz Tarım Politikalarına Yansımaları

2000 yılı öncesinde uygulanan tarım politikalarının sektörde yaşanan sorunların çözümünde yeterli olmaması ve özellikle bu politikaların bütçeye ağır yükler getirmesi tarım politikalarının ve uygulanan araçların sorgulanır hale gelmesine neden olmuştur. Bu süreçte 1999 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisi ile yapısal uyum ve istikrar programı başlatılmıştır. 2000 yılı sonrası tarım politikalarında, AB Ortak Tarım Politikası (OTP) hükümlerine uyum ile 1994 yılında yürürlüğe giren DTÖ Uruguay Turu Tarım Antlaşmasının belirleyici olduğu söylenebilir. Tarımda reform çabaları hız kazanırken, tarımsal politikalarda etkinliği artırmak amacıyla AB ile yapılan müzakere sürecinde tarım ve kırsal kalkınma başlığı ön plana çıkmış, tarımsal desteklerin bütçe üzerindeki yükü kaldırılmaya çalışılmıştır.

DTÖ Tarım Antlaşması kapsamında ticaret koşullarının liberalizasyonu için piyasa erişimine yönelik tarifelere ilişkin düzenlemeler yapılmış, ülkeler; iç destek ve ihracat sübvansiyonlarında indirim taahhüdünde bulunmuşlardır. Bununla birlikte, AB'nin OTP kapsamında ulusal desteklere çok fazla taviz vermesiyle yurtiçi üretimi artmış ve ihracat sübvansiyonlarıyla dış pazara hakim olmaya başlamıştır (Yaşarlar, 2011). Birlik içerisindeki fiyatların dünya fiyatları üzerine çıkması AB'deki üreticilerin refah düzeyinin yükseltilmesine ve bu durum DTÖ İleri Tarım Müzakereleri Cancun, Doha ve Cenevre Turlarının tıkanmasına yol açmıştır. Buna koşut olarak, 2003 ve sonrası OTP reformlarıyla başlayan piyasa önlemleri ile birlikte tarımsal destek miktarında azalmaya gidilmiştir (Aerni, 2007; Çakmak, 2007). Bu bağlamda, AB üretim fazlasını azaltmak için destekleme sistemini üretimden bağımsız olarak (de coupled) yapmaya başlamıştır. İhracat sübvansiyonlarının bütçede yarattığı aşırı yükü azaltmak için kırsal kalkınma, çevre gibi programlara yönelik desteklemeler öne çıkmıştır (TÜSİAD, 2005).

Birlik içerisinde yaşanan bu reform sürecinin ülkemize yansımaları, Türkiye ile AB arasındaki müzakere sürecinin başlamasıyla kendisini yoğun bir şekilde hissettirmiştir. Bilindiği üzere, 2005 yılında AB ile imzalanan Müzakere Çerçeve Belgesiyle tarım mevzuatı 3 fasılda yürütülmeye başlanmıştır. Türk tarımının OTP'ye uyumuyla doğrudan ilgili bu müzakere başlıkları, "Tarım ve Kırsal Kalkınma (11. Fasıll)", "Gıda Güvenliği, Hayvan ve Bitki Sağlığı (12. Fasıll)", "Balıkçılık (11. Fasıll)"tır. Türkiye'nin AB müktesebatı ile olan uyumunu değerlendirmek üzere Katılım Ortaklığı Belgeleri, Ulusal Programlar ve İlerleme Raporları göz önüne alınmıştır. Ancak, söz konusu belgelerde tarımla ilgili verilen taahhütlerde ciddi ilerleme kaydedilmediği belirtilmiştir (AB Bakanlığı, 2012).

Bununla birlikte, OTP'nin önemli bir bileşeni olan kırsal kalkınmayı yönlendirmek üzere 5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile 2007 yılında Türkiye'de Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu kurulmuştur. Bu Kanun ile AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakları da kapsayacak şekilde, kırsal kalkınma programlarının uygulanmasına yönelik faaliyetlerin tek elden yürütülmesine yönelik hukuki çerçeve hazırlanmıştır.

OTP Reformuyla tarım sektörünün rekabet edebilirliğini artırmanın yanı sıra kırsal alandaki yaşam kalitesi ile ekonomik faaliyetlerdeki çeşitliliği yükseltmeye yoğunlaşmıştır (Akder, 2007; Çakmak, 2007). Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu üyelik öncesi mali yardım aracı IPA'nın beşinci bileşeni olan kırsal kalkınma fonlarından faydalanmak üzere IPARD olarak adlandırılan Tarım ve Kırsal Kalkınma Programı uygulanmaya konmuştur. Bu çerçevede, 20 IPARD il koordinatörlükleri AB fonunu kullanmak üzere akredite olmuş, 22 il içinse akreditasyon süreci devam etmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2012).

Öte yandan, DTÖ Tarım Antlaşmasının Türkiye'nin doğrudan tarımsal yapısı üzerinde etkisi olmadığı söylenebilir. DTÖ Tarım Antlaşmasıyla tüm tarife dışı engellerin gümrük tarifesine dönüştürülmesi, haksız rekabeti önlemek amacıyla tarım sübvansiyonların sınırlandırılması ve iç piyasada tarım sektörüne yönelik desteklerin azaltılması amaçlanmıştır. Uruguay Turu Antlaşması sonrası, tarımsal ürünlerin ithalatında korumaları azaltmak üzere gümrük vergilerinde gelişmiş ülkeler altı yıl (1994-2000 yılı), gelişmekte olan ülkeler ise on yıl (1994-2003) içerisinde, yıllık eşit aralıklarla indirme taahhüdünde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, iç pazarı da korumayı azaltmak üzere tarife dışı engeller tarifelere çevrilirken, ülkeler iç destek ve ihracat sübvansiyonlarını miktar ve oran olarak azaltmışlardır. Ülkemizde ithalat Rejim Kararları doğrultusunda gümrük vergilerinin çok yüksek olması Türkiye'nin DTÖ'ye taahhütte bulunduğu indirgeme oranında az değişikliğe yol açmış ve böylece iç pazar korunmuştur.

Tablo 6. Bazı Temel Tarım Ürünlerinde Gümrük Vergisi Oranları (yüzde)

Ürünler	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Buğday	50	100	5	30	30	60-100	100	100	5-70	80	130	130	130
Çavdar	60	130	60	60	60	60-130	130	130	8-70	80	130	130	130
Arpa	85	100	85	85	85	85-100	0	100	0-70	0	0	0	130
Mısır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pirinç	27	34	27	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34
Şeker	141	135	138	136,5	135	135	135	135	135	135	135	135	135
Süt	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	180	180
Tereyağı	100	140	100	100	140	140	140	140	140	140	140	180	180
Ayçiçeği	37,6	36	12	36,4	36	36	36	36-60	22-36	50	0	36	36
Fındık	45,1	43,2	44,1	43,6	43,2	43,2	43,2	43,2	43,2	43,2	43,2	43,2	43,2
Çay	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145
Et	126,9	121,5	124,2	122,8	121,5	121,5	121,5	121,5	121,5	121,5	121,5	121,5	121,5
Canlı hayvan (büyükbaş)	141	135	138	136,5	135	135	135	135	135	135	135	135	135
Canlı hayvan (küçükbaş)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, 2012.

Türkiye'de AB, EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Antlaşması) ve diğer ülkeler için aynı oranda gümrük vergisi uygulanmaktadır. Buğday, çavdar ve arpada 2008 yılı Haziran ayından itibaren vergiler yüzde 70 olarak uygulanırken, 2005 yılı Ağustos ayından sonra buğday ve arpa için yüzde 100, çavdar için ise yüzde 130 vergi uygulanmaktadır.

Ürünlerin gümrük tarife istatistik pozisyonlarına bakıldığında, DTÖ'nün "en çok kayırlan ülke" (MNF-most favoured nation) kuralına göre bir ülkeye uygulanan gümrük vergisi diğer ülkelere de aynı oranda uygulanmaktadır. AB ile 1995 yılında yürürlüğe giren Gümrük Birliği Antlaşmasına göre sanayi ürünlerinde ve işlenmiş tarım ürünlerinde gümrük vergisi yüzde sıfırken, OTP dahilinde olan tarım ürünleri Gümrük Birliği Antlaşmasının dışında tutulmaktadır (Dünya Ticaret Örgütü, 2012). Buğday, çavdar, şeker, süt, çay ve ette iç piyasadaki tüketiciyi korumak ve ticareti sınırlandırmak üzere vergilerin yüksek olduğu görülmektedir (Dünya Ticaret Örgütü, 2012; OECD, 2011; TÜSİAD, 2005). Bununla birlikte, işlenmiş tarım ürünlerinde tarımın payına isabet eden kısım Toplu Konut Fonu altında ek mali yükümlülük uygulanmaktadır. Ürün grupları özelinde ise, gümrük tarife oranlarına bakıldığında korumacı politikaların devam ettiği görülmektedir (Çakmak, 2007; Dünya Ticaret Örgütü, 2008).

Diğer yandan, DTÖ Tarım Antlaşmasının oluşturduğu kısıtlayıcı durumların ülkemizdeki politikalara olan etkisine bakıldığında, iç destek alanında destek harcamalarının toplam üretim değeri içindeki payı yüzde 10'un altında olduğu için Türkiye ihmal edilebilir yardımlar olarak bilinen 'de minimis'³ sınırı içinde kalmış ve herhangi bir destek indirme taahhüdünde bulunmamıştır (European Commission, 2001).

Bu nedenle, DTÖ Tarım Antlaşmasının Türkiye'de doğrudan tarımsal yapı üzerinde etkisi olmadığı söylenebilir. Buna karşılık, Türkiye ekonomisinin 2000 yılı Kasım ayında ve 2001 yılı Şubat ayında yaşadığı kriz sonrası, IMF ile yapılan stand-by antlaşması çerçevesinde yazılan niyet mektuplarıyla yapısal reform yapılacak alanlardan biri olarak tarım sektörü belirlenmiş ve temel tarım politikalarında radikal değişiklikler öngören birçok taahhütte bulunulmuştur (TÜSİAD, 2005; TÜSİAD, 2008). Bu taahhütlerin bazıları aşağıda sıralanmıştır:⁴

1. Mevcut destekleme sisteminden vazgeçilerek doğrudan gelir desteğine geçilmesi,
2. Destekleme alım fiyatlarının dünya fiyatlarına göre belirlenmesi,
3. Özellikle personel giderleri kapsamında bütçeye ağır yükler getiren Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin yeniden yapılandırılması,
4. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., ÇAYKUR ve TEKEL'in özelleştirilmesi,

3 12.01.2001 tarihinde yayımlanan 69/2001 sayılı Konsey Tüzüğü ile ticareti olumsuz etkilemeyeceği düşünülen yardımlar belirlenmiş ve bunlar 'de minimis' adı verilen kural ile yürürlüğe girmiştir. Söz konusu Tüzükle, 'de minimis' kuralı Avrupa Topluluğu Antlaşmasında rekabeti bozan veya bozabilecek nitelikte olan ve üye ülkeler arasındaki ticareti etkileyen yardımların yasaklandığı 87. ve 88. maddenin dışına çıkartılmıştır. Bu kural ile ticareti olumsuz etkilemeyeceği düşünülen yardımlar belirlenmiş ve yasaklamaya tabi olmayan bir eşik tespit edilmiştir. Toplam ürün değerinin yaklaşık %10'u kadar miktarda kural dışı destek (prim, telafi edici ödemeler) sağlamaya izin verilmiştir.

4 IMF Stand-By Antlaşmasının Tarımsal Politikalar başlığı altında 40. maddesinde yer almaktadır.

5. Tütün Kanunu ve Şeker Kanunu'nun çıkarılması,

6. T.C. Ziraat Bankası A.Ş. Genel Müdürlüğünün sübvansiyonlu tarım kredi sistemine son vermesidir.

Verilen taahhütlerden anlaşıldığı üzere, tarım desteklerinin önemli ölçüde azaltılması ve desteklerin niteliğinde de değişikliğe gidilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, gümrük vergilerinin düşürülmesiyle yurtiçi fiyatların dünya fiyatlarına yakınlaştırılması ve piyasa müdahalelerinin azaltılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda, IMF'ye sunulan niyet mektuplarında da yer alan politikaların yerine getirilmesi noktasında Türkiye Hükümeti ile Dünya Bankası arasında 2001 yılında Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP-ARIP) uygulamaya konmuştur.

2.3. Tarım Reformu Uygulama Projesi

İlk etapta, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri ile Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) aracılığıyla yapılan alımların ve fiyat müdahalesine dayanan tarımsal desteklerin bütçe üzerinde yükün azaltılmasına yönelik yol açtığı tartışmalar üzerine oluşturulan TRUP'un daha sonra kapsamı genişletilmiştir. Bu çerçevede, TRUP ile fiyat ve girdi desteği şeklindeki tarımsal desteklerin yerine, doğrudan gelir desteği sistemi ile desteklerin çiftçilere yönlendirilmesi, çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması, alternatif ürüne geçişin sağlanması, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin yeniden yapılandırılması öngörülmüştür.

Proje kapsamında; çiftçilere sağlanan sübvansiyonların, kredi ve fiyat desteklerinin kaldırılmasının neden olacağı olumsuz etkilerin azaltılması amacıyla üretimden bağımsız bir destekleme aracı olan doğrudan gelir desteği (DGD) ödemesinin verilmesi planlanmıştır. Bu ödemelerden yararlanacak çiftçilerin belirlenmesine yönelik ülke çapında bir çiftçi kayıt sisteminin kurulması ve bu sistemi desteklemek üzere tapu kayıtlarının bilgisayar ortamına aktarılarak, otomasyona gidilmesi konularında gerekli teknik yardım, eğitim, yazılım ve donanımın sağlanması öngörülmüştür. Bununla birlikte, fındık ve tütün gibi arz fazlası olan ürünlerde, çiftçilerin alternatif ürünlere yönelmelerini teşvik etmek, bu ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürün yetiştirecek üreticilere, bir yıllık girdi ödemeleri ile bakım ve hasat masraflarının karşılanması amacıyla net gelir farkı ödemesinin yapılması da amaçlanmıştır. Ayrıca, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin yeniden yapılandırılması ve özertleştirilmesiyle üyelerine hizmet eden kuruluşlara dönüştürülmesi ve tarım ürünlerinin pazarlanması ve işlenmesinde devletin rolünün azaltılması önerilmiştir.

TRUP'un tarımsal destekleme politikalarının finansal sınırını azaltmak ve mali disipline katkı sağlamak amacıyla oluşturulduğu söylenebilir. 1999 yılında başlatılan reform programı tarım destekleri üzerindeki mali harcamaları azaltmıştır. Dünya Bankası tarafından 2004 yılında yayımlanan "Türkiye'de Tarım Sektörü Destekleme

Reformunun Etkilerine Bir Bakış” başlıklı raporda tarımsal sübvansiyonlar yaklaşık 5,5 milyar ABD Dolarından 0.6 milyar ABD Dolara düşerek GSYH’nın yüzde 2,7’si kadar bir tasarruf sağlandığı belirtilmektedir.

Kısaca, tarımda başlanan reform süreci üç başlık altında ele alınabilir. Birincisi, DGD yoluyla tüm üreticilere ürün tercihlerinden bağımsız olarak dekar başına ödeme yapılmasıdır. Programın ikinci unsuru olarak, hükümetin desteklemeye tabi ürün satın alımlarında finansman yükünü kaldırmak ve mali istikrar sağlamak üzere; Tarım Satış Kooperatifleri, Tekel, Çaykur ve Türkşeker gibi tarımsal KİT’lerin özelleştirmesine başlanmasıdır. Program kapsamındaki üçüncü bileşen ise, fındık, tütün ve şeker pancarı üretimini bırakıp yağlı tohum, yem bitkileri ve mısır üretimine yönelen çiftçilerin maliyetlerini karşılamak amacıyla alternatif ürün ödemesi yapılmıştır (Akder, 2007).

Reform programı çok yönlü ve kapsamlı olarak 2009 yılına kadar devam ederken, 2006-2010 yılları arasında, AB’ye uyumu da gözeterek, tarım sektörü ile ilgili kesimlerin karar almalarını kolaylaştırmak, sektörün kalkınma hedef ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesini sağlamak ve 2006 yılı sonuna kadar çıkarılacak olan Tarım Kanunu ile bu kanuna dayalı olarak hazırlanacak ikincil mevzuatın temelini oluşturmak üzere Tarım Strateji Belgesi yürürlüğe konmuştur.

2.4. Tarım Stratejisi Belgesi (2006-2010) ve Tarım Kanunu

2006-2010 yıllarını kapsayan Tarım Strateji Belgesi⁵ ile kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması amaçlanmıştır. Tarım Strateji Belgesinde 5 adet stratejik amaç belirlenmiştir. Bunlar;

1. Sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde kaliteye dayalı üretim artışı ile gıda güvenliği ve gıda güvenencesinin sağlanması,

2. Üreticilerin gelir düzeyinin yükseltilmesi ve istikrarının sağlanması, üretim maliyetlerini azaltıcı ve teknolojik gelişimi hızlandırıcı tedbirlerin uygulamaya konulması yoluyla üreticilerin rekabet düzeylerinin yükseltilmesi,

3. Tarımsal pazarlama altyapısının iyileştirilmesi ve üreticilerin pazara erişim düzeylerinin artırılması, tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli ham maddenin temin edilmesi ile tüketici tercihlerinin karşılanması amacıyla yönelik tedbirlerin alınması,

4. Üreticilerin katılımını ve sorumluluğunu esas alan ve doğrudan üreticilere finansman sağlayan yaklaşıma dayalı kırsal kalkınma projelerinin oluşturulması ve söz konusu projelerin kırsal yaşam şartlarını iyileştirecek biçimde uygulanması,

5 Yüksek Planlama Kurulunun 30.11.2004 tarihli kararıyla onaylanmıştır.

5. Kamudan bağımsız bir yapıda üreticilere, üretimden pazarlamaya kadar olan safhalarda hizmet vermek üzere; kar amacı gütmeyen Tarımsal Üretici Birliklerinin kurulması ve geliştirilmesi ile tarımsal nitelikli diğer üretici örgütlerinin geliştirilmesi, söz konusu örgütlerde denetimin özerkleştirilmesidir.

2006 yılı ve sonrası dönemde uygulanacak tarımsal politikaların genel çerçevesinin belirlendiği Tarım Stratejisi Belgesinin (2006-2010) onaylanması akabinde tarım sektöründe önemli bir ihtiyaç olarak görülen kanun çalışmalarına hız verilmiş ve 2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu çıkarılmıştır. Strateji Belgesinde yer alan amaç ve hedeflere ulaşmak için tarımsal politikaların hukuki çerçevesinin çizildiği bu Kanun'un temel amacı; tarım sektörünün ve kırsal alanın, kalkınma plân ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesi ve desteklenmesi için gerekli politikaların tespit edilmesi ve düzenlemelerin yapılması olarak belirlenmiştir. Buna ek olarak, ulusal tarım politikalarının temel amaçları ise, tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir şekilde geliştirilmesi, doğal ve biyolojik kaynakların korunması ve geliştirilmesi, verimliliğin artırılması, gıda güvencesi ve güvenliğinin güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi, tarımsal piyasaların güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyinin yükseltilmesi şeklinde ifade edilmiştir (Tarım Kanunu, 2006).

Ayrıca, Strateji Belgesi ve Tarım Kanunu kapsamında, Avrupa Birliği Ortak Tarım ve Balıkçılık Politikalarına Uyum ve Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması esas alınarak, piyasa koşullarında tarımsal üretime yönelik olarak piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçlarının uygulanması kararlaştırılmıştır.

2.5. Tarımsal Desteklemeler ve Krediler

2006-2010 yıllarını kapsayan Tarım Strateji Belgesi ile; temel tarımsal destekleme araçları; Doğrudan Gelir Desteği (DGD) Ödemeleri, Fark Ödemeleri, Hayvancılık Destekleri, Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK) Programı Destekleri, Telafi Edici Ödemeler, Ürün Sigortası Ödemeleri, Kırsal Kalkınma Destekleri olarak belirlenmiştir.

Alan bazlı tarımsal destekleme ödemeleri içerisinde yer alan DGD ödemeleri 2001-2008 yılları arasında uygulanmış olup, uygulandığı yıllar boyunca alan bazlı tarımsal destek ödemelerinin en büyük kalemini oluşturmuştur. DGD Ödemeleri tarımsal üretim amacıyla işlenen araziler üzerinden her yıl tespit edilen birim ödeme miktarı (dekar başına TL) üzerinden yapılmıştır. Ödeme miktarları, üreticilerin üretim maliyetlerinin bir bölümünü karşılamak ve üretimde sürdürülebilirliği sağlamak üzere farklı düzeylerde belirlenmiştir. Çiftçi kayıt sisteminin geliştirilmesine paralel olarak, ödemelerin belli ürünleri yetiştiren üreticilere yapılması kararlaştırılırken, alana dayalı ödeme kriterinin değiştirilmeyeceği ifade edilmiştir. Sera üreticileri, meyve ve sebze yetiştiricileri ve ÇATAK Programı kapsamında verilen destekler DGD uygulamalarının dışında tutulmuştur.

Öte yandan, Çiftçi Kayıt Sistemine (ÇKS) kayıtlı olan tüm üreticilerin ekim yapmak koşuluyla yararlanmasına sağlayan DGD desteği, üretim yapandan çok tarla sahiplerini desteklemeye dönüşmüştür (OECD, 2011). 2003 yılından itibaren ödeme yapılacak arazi büyüklüğü 200 dekardan 500 dekara çıkartılarak zaman içinde dekar başına ödenen destekler düşürülmüştür (World Bank, 2009). 2003 ve 2004 yıllarında dekar başına 16 TL, 2005 ve 2006 yılında dekar başına 10 TL ve 2007 yılında ise dekar başına 7 TL olmak üzere ödeme yapılmıştır. Aradaki fark ise, mazot ve gübre desteği olarak ödenmiştir. DGD sistemi için ayrılan yüzde 78'lik bütçe payı aşamalı olarak azaltılarak 2008 yılında yüzde 45'e indirilmiş ve 2009 yılında ise, bu uygulamadan vazgeçilmiştir (Bkz. Tablo 7).

Tablo 7. Tarım Destekleme Bütçesinin Dağılımı (cari fiyatlarla, milyon TL)

Tarım Destek Ödemeleri	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012*
Alan Bazlı Tarımsal Destekler	621	1.877	2.530	2.480	2.409	2.759	2.607	2.124	1.247	2.056	2.238	2.358
Doğrudan Gelir Desteği	500	1.877	2.530	2.125	1.673	2.653	1.640	1.140	0	0	0	0
Alan Bazlı Ek Ödeme (Organik tarım, İyi Tarım)	0	0	0	0	0	0	10	0	13	81	150	170
Mazot Desteği	0	0	0	355	410	0	480	492	469	512	510	600
Gübre Desteği	121	0	0	0	270	0	345	352	596	622	625	710
Sertifikalı Tohum ve Fidan Kullanımı	0	0	0	0	0	37	50	56	85	90	120	130
ÇATAK (Çevre Amacı Tarımsal Alanların Korunması)	0	0	0	0	0	2	3	5	6	9	30	30
Fındık	0	0	0	0	0	0	0	0	0	652	710	710
Alternatif Ürün Ödemeleri	0	0	0	0	0	0	0	0	4	9	17	8
Telafi Edici Ödemeler	0	0	0	0	56	67	79	79	74	81	76	0
Yüzde	60	82	83	80	65	58	46	36	26	35	38	32
Fark Ödemesi Destekleme Hizmetleri	362	240	395	334	897	1.292	1.797	1.848	2.007	2.056	2.523	2.236
Yüzde	35	11	13	11	24	27	32	32	42	35	42	31
Hayvancılık Destekleri	49	75	126	209	345	660	741	1.095	908	1.158	1.670	1.868
Yüzde	5	3	4	7	9	14	13	19	19	19	28	26
Kırsal Kalkınma Destekleri	0	0	0	0	0	0	80	109	247	304	302	409
Yüzde	0	0	0	0	0	0	1	2	5	5	5	6
Tarım Sigortası Destekleri	0	0	0	0	0	2	40	47	61	80	240	264
Yüzde	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	4	4
Diğer Tarımsal Destekler	0	84	0	61	57	33	23	39	175	30	73	45
Yüzde	0	4	0	2	2	1	0	1	4	1	1	1
Afetten Zarar Gören Çiftçilere Yardım Ödemeleri	0	0	0	0	1	46	355	577	29	137	28	10
Yüzde	0	0	0	0	0	1	6	10	1	2	0	0
GAP Eylem Planı Kırsal Kalkınma ve Hayvancılık Dest.	0	0	0	0	0	0	0	25	75	126	114	120
Yüzde	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2
Toplam	1.032	2.276	3.051	3.084	3.708	4.793	5.643	5.864	4.749	5.947	7.188	7.310
Yüzde	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Yıllık Programlar

DTÖ Tarım Antlaşması'na göre DGD; fiyat ile üretim kararına ve miktarına etkisi olmayan üretimden bağımsız olarak ticarete zarar vermeyecek destekler arasında nitelendirilmektedir (TÜSİAD, 2005). Dekar başına yapılan ödemeler sonucunda üretim miktarında fazla etkili olmaması ve tarla sahiplerini desteklemesi nedeniyle eleştiri konusu olan DGD sisteminden 2009 yılında vazgeçilerek, bütçeye ödenek konmamıştır. Bununla birlikte; Türkiye'nin AB Müktesebatna Uyum Programı (2007-2013) kapsamında üretimden bağımsız ve basitleştirilmiş tek ödeme sistemine geçileceği taahhüt edilmektedir. 1782/2003 sayılı Konsey Tüzüğüne

uyum sağlamak üzere 2010-2013 yılları arasında çıkarılması öngörülen Tek Ödeme Sistemi ve Diğer Doğrudan Destek Ödemelerinin Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik kapsamında hem üretime yönelik hem de üretimden bağımsız desteklemeler ile bu desteklerin yürütüleceği sistemin uygulanması ve kontrol esaslarının düzenlenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle, havza bazlı alan destek ödemelerine geçiş yaşanırken henüz yeterince uyumlaştırma sağlanamamıştır.

Ayrıca, tarımsal destek reformunun en önemli araçlarından birisi olan DGD'den başlıca beklenti gümrük oranlarının aşağı çekilmesidir. Ancak, destek hiçbir zaman tek başına ve öngörülen miktarda uygulanamamıştır. Reform süresince hükümetler gümrükleri yükselterek, fiyat desteği sağlamayı sürdürmüştür. Örneğin, reform başlangıcında buğday ithalatında uygulanan gümrük vergisi yüzde 50 iken 2010 yılında bu oran yüzde 130'a çıkmıştır.

Verilen destek ile üretim miktarı arasındaki ilişkinin olmaması ve ödemelerin en az bir yıl gecikmeli yapılması zaman içerisinde bir takım tepkileri doğururken tarımsal destekleme uygulamalarının yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Artık alana değil ürüne destek verileceği vurgulanırken, havza bazlı destek programı gündeme gelmiştir. 24.02.2011 tarih ve 27856 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 2011 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar'a göre tarım havzalarında destekleme ürün bazlı olarak kg. başına ödeme şeklinde uygulanacağı belirtilmiştir.

Yeni dönemde amaçlanan tarım desteklemelerinin iki ana başlık altında ele alınmasıdır. Bunlar, "Temel Destek" ve "Havza Desteği"dir. "Temel Destek" olarak adlandırılan destekleme yapısı, daha önce "Alan Bazlı Destekleme Ödemeleri"ne giren mazot, gübre, fındık vb. ürünlere verilen desteğin yerini alırken, "Havza Desteği" fark ödemesi destekleme hizmetinin yerine kullanılması öngörülmektedir. Havza modeli için havzada yoğun olarak yetiştirilen ürün için 'Temel Ürün Desteği' ve havzada ekiliş alanı az da olsa ekolojiye uyumlu olarak yetişen ürünler için 'Özel Ürün Desteği' verilmesi planlanmaktadır (GTHB, 2007; GTHB, 2010). Öte yandan, havzanın ürün desenine bakarak en fazla yetiştirilen ürüne destek vermek o bölgedeki gelişime çok fazla katkı sağlamayabilir. Bir bölgede yaygın ürün yerine yetiştirilmesi daha verimli olacak yeni ürünün desteklenmesinin daha etkili yol olacağı düşünülmektedir (TÜSİAD, 2008:14). Bu bağlamda, havza üzerinden öne sürülen yeni destekleme politikasının alternatif ürün politikasıyla desteklenmesi yerinde olacaktır. Diğer yandan, tarımda verilen teşviklerin havza bazında farklılaşması aynı zamanda bir kırsal gelişme politikası olduğu söylenebilir.

Artarak devam eden diğer bir destekleme aracı ise, fark ödemesi destekleme hizmetidir. Fark ödeme uygulamasının temel amacı arz açığı olan ürün yetiştiricilerini desteklemektir. Mevcut durumda pamuk, ayçiçeği, soya fasulyesi ve diğer yağlı bitkileri kapsayan uygulama, mısır ve bazı yemeklik baklagilleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Uygulama ile hedef fiyat ve pazar fiyatı arasındaki fark üreticilere prim

olarak ödenmektedir. Destekleme primleri yağ bitkilerinde üretim açığının azaltılmasına etkili olamamıştır. Uygulamanın kapsamı ve uygulama alanının genişlemesi ile birlikte, Tablo 5'te de görüleceği üzere fark ödeme uygulamasının tarım destekleme bütçesi içindeki payı 2001 yılında yüzde 35'ten 2011 yılında yüzde 30,5'e düşmüştür.

Hayvancılık destekleri aracılığıyla, hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi amacıyla mevcut destekleme araçlarına ek olarak et primleri, pazarlama destekleri, hayvancılık işletmelerinin modernizasyonuna yönelik destekler ile çevresel önlemlere yönelik tedbirler uygulamaya konulmuştur. Su ürünleri üretiminin artırılması amacıyla, içsu ve deniz balıkçılığının geliştirilmesi, avcılığın kontrolü ve desteklenmesi, işletmelerin kurulması ve modernizasyonu, su ürünleri işleme tesislerinin iyileştirilmesine yönelik desteklemeler yapılmaya başlanmıştır. Yeni destekler yoluyla hayvancılık alt sektöründe ihtisaslaşmış hayvancılık işletmelerinin sayısının artırılması da hedeflenmiştir. Uygulama kapsamının genişlemesi sonucunda hayvancılık desteklerinin tarım destekleme bütçesi içindeki payı 2012 yılında yüzde 25,5 seviyesine yükselmiştir (Bkz. Tablo 7).

Bu politikaların hayvan varlığındaki değişimine bakıldığında, hayvan varlığında azalma olduğu görülmektedir. 1980-2000 yılları arasında büyükbaş hayvan sayısında 6 milyon, küçükbaş hayvancılıkta ise 3 milyon kadar azalma olmuştur. Kanatlı varlığı ise 2,5 kat artış göstererek 264 milyona ulaşmıştır. 2000 yılından sonra büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısında da 2009 yılına kadar azalma devam etmiştir (Bkz. Tablo 8).

Öte yandan, ülkemizde 1996 yılından beri süren kırmızı et ithalatı yasağı ve destekleme politikaları hayvancılık sektörünün sorunlarına çözüm olamamıştır. Bununla birlikte, detayda incelendiğinde siğir varlığındaki durumun tersine döndüğü söylenebilir. Canlı hayvan ithalatına 2010 yılında izin verilmesi ve 2011 yılından itibaren Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK) aracılığı ile hayvansal üretim faaliyetlerinde sıfır faizli tarımsal kredi sunulması, hayvan varlığı sayısında ve hayvansal üretimde artışa yol açmıştır. Tablo-8'den de izleneceği üzere, 2009 yılından sonra et ürünleri sektörünün piyasasında meydana gelen fiyat artışlarını azaltmak üzere uygulanan politikalar sonucunda hayvansal üretimde ciddi bir artış olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Hayvan Varlığında Değişim

(bin adet)

Yıl	Büyükbaş Toplam	Küçükbaş Toplam	Kanatlı Toplam
1980	16.925	67.673	102.262
1990	11.748	51.530	135.251
2000	10.907	35.693	264.451
2001	10.686	33.994	223.141
2002	9.925	31.954	251.100
2003	9.901	32.203	283.675
2004	10.173	31.811	302.799
2005	10.631	31.822	332.507
2006	10.972	32.260	349.401
2007	11.121	31.749	272.910
2008	10.946	29.568	249.044
2009	10.811	26.878	234.082
2010	11.455	29.383	238.973
2011	12.484	32.310	241.499

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Hayvancılık İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

Türkiye’de hayvan başına verimde artışın sağlanmasıyla birlikte süt üretiminde son 20 yılda yüzde 56 artış yaşanmıştır. Öte yandan, süt tüketimi açısından gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Yılda kişi başına tüketilen süt miktarına bakıldığında ise, ülkemizde ortalama 18 lt/kişi iken Avrupa’da süt tüketimi ortalama 110 lt/kişidir. Kırmızı et üretimine bakıldığında ise sınırlı artışın olduğu görülmektedir. Kırmızı et tüketimi ülkemizde kişi başına ortalama 7 kg iken, bu oran Avrupa’da 75 kg’dır (Eurostat, 2011).

Tablo 9. Hayvansal Üretim ve Tüketimde Değişim

Yıl	Süt Üretimi (bin ton)	Süt Tüketimi (litre/kişi)	Kırmızı Et Üretimi (bin ton)	Kırmızı Et Tüketimi (kg/kişi)	Beyaz Et (bin ton)	Beyaz Et Tüketimi (kg/kişi)	Yumurta Üretimi (milyon adet)
1990	9.617	17	507	9	163	3	7.699
2000	9.794	15	491	7	663	10	13.509
2001	9.496	14	436	6	630	9	10.575
2002	8.409	12	421	6	727	11	11.555
2003	10.611	15	367	5	905	13	12.667
2004	10.679	15	447	6	914	14	11.056
2005	11.108	15	409	5	979	15	12.052
2006	11.952	16	439	6	935	14	11.734
2007	12.330	17	576	8	1.100	16	12.725
2008	12.243	18	483	7	1.123	19	13.191
2009	12.542	17	413	6	1.324	19	13.833
2010	13.544	19	780	11	1.444	20	11.840
2011	15.056	20	718	10			12.954

Kaynak: TÜİK, 2011 Yılı Hayvancılık İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

Kırsal Kalkınma Destekleri ile kırsal kalkınma program, proje ve faaliyetlerinde; katılımcılık, tabandan yukarı yaklaşım, yerel kapasitenin geliştirilmesi ve kurumsallaşması ilkesi çerçevesinde, tarım dışı sektörlerde istihdamın geliştirilmesi, üretici gelirlerinin artırılması ve farklılaştırılması, kadın ve genç nüfusun eğitim ve girişimcilik düzeyinin yükseltilmesi ile uygun kırsal teknolojilerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması esas alınmıştır.

Tarımsal destekleme bütçesi içerisinde verilen diğer bir destek ise, telafi edici ödemelerdir. Mevcut durumda fındık ve tütün üretiminden vazgeçip alternatif ürün yetiştiren üreticilere yapılmakta olan telafi edici ödemeler (alternatif ürün programı), yine aynı çerçevede üreticilerin arz fazlası olan diğer ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri durumunda, gelir kayıplarının telafi edilerek teşvik edilmesi ve bu sayede arz fazlası problemlerinin önlenmesi amacıyla uygulanmaktadır. Üretim fazlası olan ürünlerden vazgeçerek, üreticilerin ithal edilen ürünlere yönlendirilmesine çalışılmıştır. Ancak, projenin eksikliği alternatif ürüne geçme noktasında üreticilerin hangi ürüne yöneleceğine dair sağlıklı bir bilgilendirmenin yapılmamasıdır. Üreticiye sunulan geniş alternatif ürün listesinde seçme hakkı tamamen kendilerine bırakılmıştır. Üreticinin sorunlu üründen vazgeçmesi özendirilirken, bir yandan da, alternatif ürün içerisinde yüksek destek verilen ürünlerin bulunması, üreticinin bu ürüne kaymasına yol açılmıştır. Yağlı tohumlar üretmesi özendirilen üreticiler, bunun yerine yüksek desteklerden dolayı buğday ve mısıra yönelmişlerdir (TÜSİAD, 2008:36,37). Bunun nedeni, iç fiyatların yüksek olmasından kaynaklanmıştır.

Tarım sektöründe üreticilerin üretim, fiyat ve gelir risklerine karşı korunmasında tarımsal sigorta ve risk yönetim araçlarının geliştirilmesi esas alınmıştır. *Ürün sigorta destek programı* ile, gerekli teşviklerin sağlanması için başlangıç aşamasında sigorta priminin belirli bir oranının desteklenmesi sağlanmıştır. Tarım ürünleri sigorta sisteminde devlet tarafından karşılanacak prim destek oranı azami yüzde 50 ile sınırlandırılmıştır.

Tarım destekleme bütçesi içinde verilen diğer destekler ise, rekabete dayalı araştırma hibeleri dahil Ar-Ge hizmetleri, ihracat teşvikleri, gerektiğinde bazı girdi destekleri, kredi destekleri ve benzer destekleme araçlarından oluşmaktadır.

Tarımsal desteklerin GSYH ve tarım bütçesi içindeki payına bakıldığında, 2002-2008 yılları arasında sürekli bir artış gözlenirken, 2008 yılında yaşanan krizin etkisiyle son yıllarda bu oranın düşmeye başladığı görülmektedir.

Tablo 10. Tarımsal Desteklerin GSYH ve Genel Bütçe İçerisindeki Payı (yüzde)

Yıl	Toplam Destek/GSYH	Toplam Destek/Bütçe
2002	0,65	1,9
2003	0,66	2,16
2004	0,55	2,03
2005	0,58	2,32
2006	0,63	2,69
2007	0,67	2,77
2008	0,61	2,6
2009	0,49	1,83
2010	0,52	2,24
2011	0,49	2,67

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, 2012 ve Maliye Bakanlığı, 2012'den yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

Tarım Strateji Belgesinin öngördüğü destekleme araçları vasıtasıyla tarımsal desteklerin verileceği hükme bağlanmış ve bu destekleme araçlarının ayrıntıları söz konusu Tarım Kanununda yer almıştır. Bununla birlikte, tarımsal destekleme programlarının finansmanı, bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanabileceği belirtilirken, bütçeden ayrılacak toplam kaynağın gayrisafi millî hasılanın yüzde 1'inden az olamayacağı hükme bağlanmıştır (Tarım Kanununun, 2006). Yıllara göre tarımsal desteklerin GSYH içindeki ortalama payı yüzde 0,58 ile istenilen düzeyin altında kalmıştır. Bu desteklerin bütçe içindeki payı ise ortalama yüzde 2,72 düzeyinde olduğu görülmektedir.

Tarımsal üretimde etkinlik, verimlilik ve rekabet gücünün yükseltilmesi amacıyla destekleme ödemelerinin yanı sıra tarıma yönelik kredi sübvansiyonları uygulanmaktadır. Türkiye'de tarımsal kredi sistemi uzun yıllar boyunca T.C. Ziraat Bankası A.Ş. Genel Müdürlüğü ve TTK aracılığıyla yürütülmüştür. Son yıllarda özel bankaların tarım kredi hacimleri de artmaya başlamıştır (Günaydın, 2009). Kısa dönem işletme masraflarını karşılamak üzere AB ve IMF tarafından tarımsal kredi desteklemeleri olumlu değerlendirilmemiştir. İleriye dönük üretim kapasitesini oluşturmak ve üretici örgütlenmesini sağlamak üzere yatırıma dönük kredilerin verilmesi amaçlanmıştır.

Tablo 11. Tarım Kredilerinin Banka Kredileri İçindeki Payı

Yıl	Tüm Banka Kredileri (milyon TL)	Tarım Kredileri (milyon TL)	Payı (yüzde)
2000	28.366	3.177	11,2
2001	35.909	2.388	6,7
2002	36.761	2.365	6,4
2003	54.599	2.948	5,4
2004	85.404	3.738	4,4
2005	127.983	5.083	4,0
2006	178.995	5.194	2,9
2007	223.878	9.171	4,1
2008	279.684	7.684	2,7
2009	303.279	9.135	3,0
2010	438.774	16.680	3,8
2011	588.064	21.180	3,6
2012	598.338	20.446	3,4

Kaynak: TC. Merkez Bankası, 2012'den yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

Faiz oranlarının tarım üzerinde olan muhtemel etkisinin yanı sıra, 2000-2012 yılları arasında tarım kredileri yaklaşık 6,4 kat artarak 3,2 milyar TL'den 20,4 milyar TL'ye ulaşmasına karşın, tarım kredilerinin toplam kredi hacmine oranı yüzde 11,2'den yüzde 3,4'e düşmüştür.

Tablo 12. Ziraat Bankasınca Kullandırılan Tarımsal Kredilerin Yıllar İtibarıyla Faiz Oranları (yüzde)

Yıl	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Tarımsal Kredi Faiz Oranları	59	39	28	20	17,5	17,5	17,5	13	13	10

Kaynak: T.C. Ziraat Bankası, 2011.

Dünya Bankası, tarım kredilerinin faiz oranlarının piyasa faiz oranı düzeyine çekilmesini öngörmektedir (World Bank, 2009). Tablo-9 incelendiğinde, Ziraat Bankası tarafından verilen tarımsal kredi faiz oranlarının yıllar itibarıyla düştüğü görülmektedir. Bunun yanı sıra, 2006 yılından itibaren Resmi Gazetelerde yayımlanan "T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatiflerince Tarımsal Üretim Dair Düşük Faizli Yatırım ve İşletme Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Bakanlar Kurulu Kararları ile sübvansiyonlu kredi uygulamaları başlatılmış ve tarımsal kredilerde indirim oranları belirlenmiştir.

20/11/2006 tarih ve 11201 sayılı BKK ile üreticilerin finansman ihtiyaçlarının uygun koşullarda karşılanması, tarımsal üretimin geliştirilmesi, verimliliğin ve kalitenin artırılması şeklinde ifade edilen amaçlarla T.C. Ziraat Bankası ve Tarım

Kredi Kooperatiflerince tarımsal üretime dair düşük faizli yatırım ve işletme kredisi kullanılması karara bağlanmıştır. Banka ve TTK tarafından 2007 yılından itibaren tarımsal kredi cari faiz oranlarında yüzde 25 ile yüzde 60 arası indirim yapılmıştır. Karara göre, tarımsal sulama, iyi tarım uygulamaları, organik tarım ve hayvansal üretim faaliyetleri için yüzde 60, tarımsal Ar-Ge için ise, yüzde 40 sübvansiyon ile işletme ve yatırım kredisi uygulanmaya başlamıştır. 30/12/2007 tarih ve 13045 sayılı BKK ile tarımsal sulama için yüzde 100 sübvansiyonlu kredi uygulaması başlatılmıştır. 06/01/2011 tarih ve 1240 sayılı BKK ile Ziraat Bankası ve TTK aracılığı ile hayvansal üretim (Büyükbaş/Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, hayvan besiciliği, damızlık sığır ve düve yetiştiriciliği) ile tarımsal sulama faaliyetleri için yüzde 100 sübvansiyonlu tarımsal kredi uygulaması yapılmıştır. Diğer üretim konularına (organik tarım, iyi tarım, arıcılık, tarımsal mekanizasyon vb.) ise yüzde 50 tarımsal kredi cari faiz oranlarından indirim yapılmıştır. Böylece, tarımsal sulama ve hayvansal üretim için faizsiz, diğer üretim faaliyetleri içinse yüzde 5 faiz uygulanmıştır. Ekonomideki genel iyileşmeye bağlı olarak kredi maliyeti azalmış ve tarım sektörünün finansmanı daha kolay hale gelmiştir.

BKK kapsamında cari tarımsal kredi faiz oranları ile uygulanan faiz indirim oranları arasındaki fark Ziraat Bankası ve TTK'nın gelir kayıplarına yol açmıştır. Tarımsal desteklemelerden ötürü oluşacak kayıplar, Bankanın ve TTK'nın görev zararına uğramaması için Hazine Müsteşarlığınca ilgili yıldaki ödenekten karşılanmıştır.

Tablo 13. Ziraat Bankası ve Diğer Bankaların Tarımsal Kredi Ödemeleri

Yıl	Ziraat Bankasına Kullandırılan Krediler (milyon TL)	Yüzde	Diğer Bankalarca Kullandırılan Krediler (milyon TL)	Yüzde	Tüm Banka Kredileri (milyon TL)
2002	228	9,6	2.137	90,4	2.365
2003	247	8,4	2.701	91,6	2.948
2004	1.076	28,8	2.662	71,2	3.738
2005	2.161	42,5	2.922	57,5	5.083
2006	3.522	67,8	1.672	32,2	5.194
2007	4.810	52,4	4.361	47,6	9.171
2008	6.358	82,7	1.326	17,3	7.684
2009	7.708	84,4	1.427	15,6	9.135
2010	13.606	81,6	3.074	18,4	16.680
2011	18.409	86,9	2.771	13,1	21.180

Kaynak: TC. Merkez Bankası, 2012 ve T.C. Ziraat Bankası, 2011'den yararlanılarak yazarlar tarafından derlenmiştir.

2002-2011 yılları arasında Ziraat Bankasının kredi hacmi artarken özel bankalarca kullandırılan tarımsal kredilerde dalgalanma gözlenmiştir. Ziraat Bankasının 2007 yılından itibaren sübvansiyonlu kredi uygulamasına başlayarak kredi faiz oranlarını indirmesi, tarımsal üretimin finansman ihtiyacını karşılamada Bankanın kullandığı kredilerin payının oransal olarak arttığı görülmektedir.

SONUÇ

2000-2011 yılları arasındaki dönemde tarımsal politika araçlarında birtakım değişikliklere gidilmiş ve bu politika değişiklikleri beraberinde gerçekleştirilen uygulamalar ile sektörde bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Türkiye tarımının 2000 yılı sonrası dönüşüm politikalarının genel çerçevesi Sekizinci Kalkınma Planı (2001-2005) ve Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) ile çizilmiş olup, son on iki yıllık dönemde çok temel mevzuat çalışmaları tamamlanmış ve özellikle destekleme politikalarının yapısı değiştirilmiştir.

Temel politika belgelerinin yanı sıra, tarımdaki politika değişikliğine Dünya Bankasının desteğiyle 2001 yılında başlatılan Tarım Reformu Uygulama Projesi öncü olmuştur. Bu projeye, fiyata ve girdiye dayalı destekleme yöntemleri kaldırılarak, doğrudan gelir desteği sistemine geçilmiş; tarımda faaliyet gösteren işletmelerin özelleştirilmeye başlamasıyla aşamalı bir liberalleşme süreci uygulamaya konulmuştur. 2006 yılında yayımlanan Tarım Strateji Belgesi ile Tarım Kanunu sonrası doğrudan gelir desteği ödemelerinden vazgeçilmeye başlanarak alan bazlı tarımsal destekleme ödemelerinde girdi desteklerine yerini bırakmıştır. Bunun yanı sıra, fark ödemesi hizmetleri, hayvancılık destek ödemeleri, kırsal kalkınma amaçlı destekler artmıştır. Ancak, Tarım Strateji Belgesinde ve 2006 yılında kabul edilen 5488 sayılı Tarım Kanununda tarıma verilen desteklerin GSYH içerisindeki payının yüzde 1'den az olmaması hedeflenirken, bu oran ortalama yüzde 0,6 düzeyinde kalmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, tarım politikalarında başlıca tarım sektöründe rekabet gücünün yükseltilerek etkinliğin artırılması amaçlanmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere politika belgelerinin ortaya koyduğu ortak iki hedefinin olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi tarımsal gelirin yükseltilerek gelir istikrarının sağlanması, ikincisi ise üretimde verimliliğin yükseltilmesidir. Birinci hedefi gerçekleştirmek üzere tarımsal destekleme ödemeleri, kredi sübvansiyonları, faiz indirimler ve ticari önlemler alınırken, ikinci hedefi gerçekleştirmek üzere kaliteli ve sağlık standartlarına uygun olarak üretimin yapılması, gıda güvenliğinin temini, kaliteli ve hijyenik ürünlerin sunulması için yasal düzenlemelerin oluşturulması, tarımda verimin düşmesini ve parsellerin giderek bölünmesini engellemek üzere arazi toplulaştırma çalışmalarına ağırlık verilmesi, ekili tarım alanlarının genişletilmesi ve sulama yatırımlarının artırılması gibi tedbirler alınmıştır.

Uygulanan bu politikaların ve alınan tedbirlerin bir sonucu olarak 2000-2011 yıllarını kapsayan dönemde tarımsal üretimin yıllık ortalama büyüme hızı nüfus artış hızının üzerinde kalmıştır. Ayrıca, tarımsal katma değer rakamlarında artış yaşanırken, toplam istihdam içerisinde tarım sektörü istihdamının payında azalma olduğu görülmekle birlikte, son yıllardaki eğilimler tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payının bir dengeye geleceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akder, Halis (2007), 'Policy Formation in the Process of Implementing Agricultural Reform in Turkey', *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 6, 4-5, pp.514-32.
- Aerni, Philipp (2007), 'Editorial: agriculture in Turkey – structural change, sustainability and EU-compatibility', *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, Vol. 6,4/5, pp.429-439.
- AB (Avrupa Birliği) Bakanlığı, Komisyonu, Türkiye Düzenli İlerleme Raporu 2011, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=113&l=1>, erişim tarihi: 28.05.2012.
- Çakmak, Erol (2007), 'Trade Liberalization and Turkish Agriculture: Threat or Opportunity', *Cal-Med Workshop IIII (Mediterranean Products in a Global Market Place Place)*, Barcelona.
- Çakmak Erol, Dudu Hasan, Öcal Nadir (2008), *Türk Tarımında Etkinlik: Hane Halkı Düzeyinde Nicel Analiz*, TEPAV Yayınları, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2001), *Sekizinci Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2006), *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2007), *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013: Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yayın No:2737, Ankara.
- Dünya Ticaret Örgütü (WTO) (2012) *Ticaret Sisteminin İlkeleri*, http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact2_e.htm
- Dünya Ticaret Örgütü (WTO) (2008), *Trade Policy Review, Report by the Secretariat, Turkey, Revision 1:WT/TPR/S/192/Rev.1*, WTO, Geneva.Ekonomi Bakanlığı, İthalat Rejim Kararı Eki, I Sayılı Cetvel, (2012). <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=mevzuat&bolum=73AF3DE5-19DB-2C7D3DFF459E9C4519A9>, erişim tarihi: 15.06.2012.
- DSİ Genel Müdürlüğü, (2012).
- EUROSTAT, (2011) *Agriculture and Fishery Statistics*.
- European Commission (2001), "Commission Regulation (EC) No 69/2001 of 12 January 2001 on the application of Articles 87 and 88 of the EC Treaty to de minimis aid".
- GTHB (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı) 2012 Yılı Bütçe Konuşması Kitapçığı, <http://www.tarim.gov.tr/Files/duyurular/SGB/PlanButceKonusmasi211111.pdf>
- GTHB (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı) (2004), 'Tarımsal Yapıda Değişme ve Gelişmeler', II. Tarım Şurası, II. Komisyon Raporu, Ankara.

- GTHB (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı), (2007), “Havza Projesi ve Yeni Beklentiler 2007-2012” Sunumu.
- GTHB (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı) (2010), “Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli Kapsamında Destek Bütçesi Değerlendirme Çalışması” Sunumu, 2010.
- Günaydın, Gökhan (2009), ‘Türkiye Tarım Politikalarında ‘Yapısal Uyum’: 2000’li Yıllar” Mülkiye Dergisi, sayı: 262, Ankara.
- IMF, Stand-By Antlaşması (2012), <http://www.imf.org/external/np/loi/1999/120999.HTM>, erişim tarihi: 12.05.2012.
- Kalkınma Bakanlığı (2012), 2012 Yılı Programı, Ankara.
- Kıymaz Taylan, Saçlı Yurdakul (2008), Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Önerileri, Devlet Planlama Teşkilatı, DPT Yayın No.2767, Ankara.
- OECD (2011), Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Turkey.
- Saçlı, Yurdakul (2010), Ekonomik Göstergeler Çerçevesinde Türkiye’de Tarım Sektörünün Durumu, Türktarım Dergisi.
- Süslü Bora, Yanardağ Özgür (2002), İç Ticaret Hadleri Kavramı ve Türkiye’de 1980 Sonrası İç Ticaret Hadlerindeki Gelişmeler, Mevzuat Dergisi, Sayı:56, Ankara.
- Tarım Strateji Belgesi 2006-2010 (2004), Yüksek Planlama Kurulu Sekreteryası.
- Topçu, Pınar (2012), ‘Tarım Arazilerinin Korunması ve Etkin Kullanılmasına Yönelik Politikalar’, Kalkınma Bakanlığı Uzmanlık Tezi.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012a), 2011 yılı Ulusal Hesaplar, Ankara http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=55
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012b), 2011 yılı Nüfus, Demografi, Konut, Toplumsal Yapı İstatistikleri, Ankara. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=39
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012c), 2011 yılı İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistikleri, Ankara. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=25
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012d), 2011 yılı Dış Ticaret İstatistikleri, Ankara http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=12
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012e), 2011 yılı Bitkisel Üretim İstatistikleri, Ankara http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=45
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012f), 2011 yılı Hayvancılık İstatistikleri, Ankara http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=46
- T.C. Maliye Bakanlığı (2012), Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.

- T.C. Merkez Bankası (2012), İstatistik Genel Müdürlüğü, Parasal ve Finansal Veriler Müdürlüğü.
- T.C. Ziraat Bankası A.Ş. Genel Müdürlüğü (2012), Tarımsal Kredi Mekanizması.
- TÜSİAD (2008), Türkiye’de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler.
- TÜSİAD (2005), DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı.
- World Bank (2004), Turkey– A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization.
- World Bank (2009), Agricultural Reform Implementation Project: Implementation, Completion and Results Report, Report No. icr00001155, The World Bank, Washington, D.C., 23 November.
- Yaşarlar, Yaşar (2011), ‘AB Ortak Tarım Politikasına Uyum Sürecinde Türkiye’de Uygulanan Tarım Politikalarının Ekonomiye Etkisi’, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Yüksek Planlama Kurulunun 30.11.2004 kararıyla onaylanan 2006-2010 Tarım Strateji Belgesi.
- 18.04.2006 tarih ve 5488 sayılı Tarım Kanunu.